

החפירות הארכיאולוגיות בתל חברון

עמנואל איזנברג

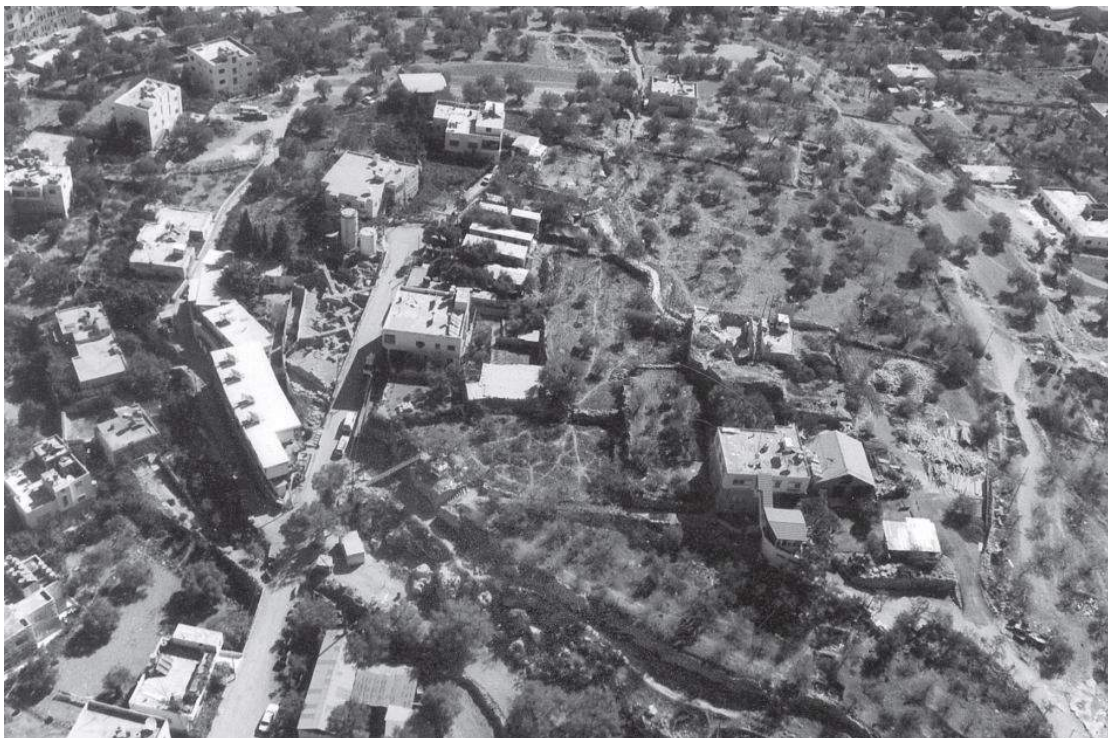
תל חברון שוכן בגובה 910-936 מ' על השלוחה המזרחית של ג'בל רומיידה. גודלו כ- 35 דונם, וכל שטחו מכוסה בטרסות חקלאיות גבוהות, ובהן גדלים עצי פרי וגפנים. מהלכם של כמה מקירות התמך של הטרסות הוא בתוואי הביצורים הקדומים, ובכמה מהם משולבות אבני בנייה גדולות. בניית הטרסות החקלאיות שינתה את הטופוגרפיה, וכתוצאה מכך פני התל כיום אינם מאפשרים להגדיר במדויק את גבולותיו ומידותיו בלא חפירות. ההתיישבות באתר זה נבחרה בימי קדם בשל המעיין עין ג'דידה הנובע לרגלי התל ממזרח, וכן בגלל התנאים הטופוגרפיים הנוחים יחסית לבניית ביצורים. תל חברון מתנשא אמנם מעל לעיר העתיקה שהתפתחה סביב מערת המכפלה, אך הוא נמוך מרכסי ההרים הסובבים אותו. משמעות הדבר היא נחיתות אסטרטגית המאפשרת צפייה והבחנה במתרחש בתוכו. נקודת תורפה נוספת היא השלוחה שהאתר שוכן עליה, דבר שהצריך את ניתוקה מן ההר בצד מערב באמצעות חציבת חפיר או באמצעי מיגון אחרים. ראשו של התל עטור כיום בחורבה שנשתמרה היטב ומכונה דיר-ארבעין. מסורת יהודית שאינה קודמת לימי הביניים קושרת חורבה זו למקום קבורתם של רות וישי. משמעותו של השם דיר-ארבעין אינה ברורה, אך ייתכן שארבעין אינו אלא שיבוש של ארבע, והכוונה היא לקריית ארבע, אחד משמותיה הקדומים של העיר על-פי המקרא. דרך עתיקה קשרה את דיר-ארבעין עם מערת המכפלה וממנה נשתמר על התל קטע התחום בגדרות אבן.

זיהוי האתר

עד לראשית התקופה העות'מנית היה מקומה של חברון הקדומה מזוהה עם דיר-ארבעין או עם אל-רומיידה, על שם ההר המתנשא ממערב. האתר, שמעולם לא כונה "תל", היה מיושב עדיין בתקופה הערבית הקדומה על מורדותיו הדרומיים. בימי הביניים כבר חדל היישוב מלהתקיים, ואולם נוסעים שביקרו בחברון בתקופה זו ידעו להצביע היטב על מקומו. כך כתב רבי בנימין מטודלה שביקר בחברון במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה:

"מדינת חברון הייתה בהר והיא חרבה היום הזה ובעמק בשדה המכפלה, שם העיר ושם הבמה הגדולה שקורין שנט אברהם..."¹

אשתורי הפרחי התארח בחברון בשנת 1322, והוסיף שהעיר הקדומה נמצאת ברומיידה ומכונה גם "חברה" (שיבוש של השם חברון), וכי מאוחר יותר עבר מקומה לצד קברי האבות.² על-פי עדותו של מוג'יר א-דין משנת 1495 התברר שגם המעיין כונה חברה (Hebra), וכי עשרים שנה לפני כן הוא שופץ ונבנה לו קיר תמך עבה, כנראה כדי למנוע משפכי התל מלכסותו. קשה להניח שהתל נעלם מעיניהם של התושבים המקומיים בתקופה העות'מנית, גם כאשר הפך שטחו לחלקות חקלאיות ולחלקות קברים. תמוה על כן שבעידן המודרני התקשו חוקרים אשר בקרו בחברון להצביע על מקומה של העיר הקדומה. החוקר הראשון שזיהה נכון את העיר ה"נעלמה" קרוב ל-400 שנים היה מאדר, שחקר בשנת 1913 את התל. הוא מצא בראש הגבעה ובטרסות המקיפות אותה חרסים, תיארך אותם לתקופות הברונזה והברזל, ואף תיעד את הקטע הדרומי של החומה הקיקלופית שמעולם לא נתכסתה. למרות זאת לא הייתה תמימות דעים בקרב החוקרים בנושא מיקום העיר ואף הארכיאולוג אולברייט פסל את הזיהוי עם רומיידה בטענה שהעיר בעלת החומה הקיקלופית לא יושבה מעולם, וכי יש לחפש את העיר המקראית בתחתית העמק, מתחת לבתי העיר המודרנית שהתפתחה סביב למערת המכפלה.

איור 1. תצלום אוויר של שטח החפירות בתל חברון (1999)

² כפתור ופרח 299: 1897.

חפירות האתר

החפירות הראשונות בתל נערכו בשנים 1964–1966 על-ידי המשלחת האמריקנית בראשות פיליפ האמונד, ובהן הוכח בוודאות שרומיידה או דיר אל-ארבעין הוא אכן מקומה של חברון המקראית. חפירות אלה נערכו בשבעה שטחים נפרדים, בהם השטח שבו עמדה גלויה חומת העיר הקיקלופית, שכונתה כך על שום אבניה הענקיות. מעל למעיין ג'דידה נחפרה תעלת בדיקה כדי לוודא קיומו של מפעל מים קדום. כמו כן חשפה המשלחת קברים חצובים מדרום לתל שכמה מהם נשדדו בעבר.

בשנים 1984–1986 חודשו החפירות באתר מטעם המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת תל-אביב בראשות אבי עופר, ובהן נחשפו מבנים, מתקנים ואלמנטים ביצוריים שכללו גם הרחבה של שטחים שחפר האמונד. אחד הממצאים החשובים בחפירות אלה היה לוח טין בכתב היתדות העוסק בעניין כלכלי שנמצא במבנה משלהי תקופת בית שני, ועל-פיו אפשר להסיק שהיה לעיר מנהל מסודר ומערכת היררכית.

תוצאות חפירות אלה וכן תוצאותיה של המשלחת האמריקנית פורסמו רק בדוחות ראשוניים. יש בהם מידע חשוב על אודות ההתיישבות בתל לתקופותיו, ואולם אין הם מאפשרים לבחון ולבקר את ממצאיהם ואת מסקנותיהם באופן מדוקדק.

בשנת 1998 החליטה ממשלת ישראל להחליף מבנים ארעיים של המתישבים בתל חברון שהוצבו על שתי חלקות קרקע במבני קבע. ביצוע מיזם זה הותנה על ידי קמ"ט ארכיאולוגיה יו"ש בקיום חפירות הצלה, כדי לבדוק ולתעד את השרידים הקדומים באתר. ביצוע החפירות הועבר לידי רשות העתיקות, ונוהל על-ידי המחבר מחודש מאי 1999 ועד לדצמבר 1999. הממצאים האדריכליים החשובים ביותר שנתגלו בחפירות אלה שומרו, ואפשר לראותם בקומת הקרקע של הבניין שנבנה מעליהם. ממצאים קטנים מחפירות אלה מוצגים כיום במוזיאון "ארץ יהודה" שבקריית ארבע.

חפירות רשות העתיקות המובאות להלן נערכו בשטח שגודלו 500 מ"ר בחלק הצפון-מערבי של התל. בחפירות אלה נחשפו שכבות יישוב מתקופת הברונזה הקדומה III ועד לתקופה הביזנטית שהתרבדו עד לגובה 3 מ'.

שכבות X-XI: תקופת הברונזה הקדומה III (אמצע האלף השלישי לפנה"ס)

שכבה XI היא השכבה הקדומה ביותר שנחשפה בתל, והיא שייכת ליישוב עירוני מתקופת הברונזה הקדומה III שנוסד ישירות על-גבי מדרגות הסלע הטבעיות. מילויים בשכבה זו הכילו גם מעט ממצאים קדומים יותר, והם מרמזים על קיומה של התיישבות שהייתה בקרבת מקום בתקופה הכלקוליתית ובתקופת הב"ק (הברונזה הקדומה) I ושעל קיומה נודע כבר בחפירות קודמות. בחלק המערבי של החפירות נחשף קטע באורך 14.0 מ' של חומת אבן מסיבית (חומה A), המלמד על המאמץ הרב שהשקיעו המתיישבים הראשונים בבניית מערכת הביצורים. חומה זו, שעובייה בבסיסה 6.20 מ', הושתתה על-גבי מדרגות הסלע הטבעי, ונשתמרה לגובה מרבי של 3.10 מ'. שרידי טיח נשתמרו בתחתית הפן החיצוני של החומה A המטויחת בסיד, שהגן עליה מפני פגיעות מזג האוויר ושיווה לה חזות לבנה. בתוך העיר נמצאו שרידיהם של שני מבנים, שגבם נסמך אל חומה A וחזיתם פנתה לרחוב רחב. בחדרים הסמוכים לחומה נמצאו כלי חרס רבים תחת מעטה של מפולת לבנים ואבנים מפויחות המעידות שחלק זה של עיר זו חרב בשריפה עזה. עיר זו תוארכה על-פי המכלול הקרמי לשלב מאוחר בתקופת הברונזה הקדומה III. על-פי תוצאות בדיקות פחמן 14 של חרצני הזיתים, נקבע זמן חורבנה סביב ל-2400 לפנה"ס.

הנזק שהוסב לעיר הראשונה מתקופת הב"ק III היה כנראה כה רב, עד כי לא נמצא עוד טעם בשיקומה. על חורבותיה הוקמה בשכבה X עיר חדשה בעלת תכנית שונה, ורק חומה A משכבה XI, אשר שרדה בזכות עוצמתה, נבנתה מחדש על-גבי הגדם ששרד.

לאורך צדה החיצון של חומה A ובצמוד אליה נמצאו 37 מדרגות אבן, שנבנו על-גבי כבש עפר משופע. המדרגות נבנו מאבנים שטוחות ובלתי מעובדות שהונחו בהתאמה על אבני המדרגה שמתחתיהן, כדרך שמניחים רעפים. המדרגות האלה שייכות למערכת הכניסה של שער העיר. חשיפתו לא נתאפשרה משום שנמצא מחוץ לשטח החפירות ומתחת לכביש האספלט המודרני. כדי להתפלס עם מערך הכניסה החדש שנוצר, נשפכה בתוך שטח העיר וכנגד הפן הפנימי של חומה A כמות עצומה של עפר שהתרבד בשכבות נטויות ושינה כליל את הטופוגרפיה המקומית. על-גבי מילוי זה נמצאו שרידיהם של ארבעה בתים שחלק מקירותיהם נבנו בלבני טיח. אחד הבתים ניתן לשחזור והוא הכיל חדר רוחבי גדול (הכניסה אליו

דרך הקיר הארוך) שתקרתו נשענה על עמודי עץ וממנו נכנסו לשלושה חדרים
נוספים.

איור 2. מבט כללי על חומה A ועל ראשה מבנה מהתקופה ההלניסטית. גרם
המדרגות הצמוד אליה משמאל חתוך בחלקו על-ידי יסודות חומה B מתקופת
הברונזה התיכונה II.

גילויה של חומה מתקופת הב"ק III בחברון עורר את השאלה מה היה היקפה של
עיר זו. על-סמך הטופוגרפיה והעדויות המוגבלת מחפירות העבר, אפשר להסיק
שהחומה הקיפה שטח שגודלו היה מעל 30 דונם. דומה שעוצמתה של החומה
הכתיבה גם את גבולות התל בתקופות מאוחרות יותר עד לתקופת הברזל. יש לציין
שעל קיומה של העיר המבוצרת הזו לא היה ידוע מן החפירות הקודמות. לתגלית זו
חשיבות רבה, משום שעד כה טרם נחפרו יישובים מתקופה הברונזה הקדומה
במרחב הגאוגרפי של חבל ההר הדרומי, והמידע על אודותיהם התבסס רק על
סקרים. ארץ ישראל עברה בתקופת הברונזה הקדומה III תהליך של פריחה
עירונית שטרם נראתה כמותה, והחפירה הנוכחית הראתה שגם חברון נטלה חלק
בתהליך זה. הביטוי הבולט ביותר של תקופת שגשוג זו הוא הביצורים המסיביים
שהקיפו את מרבית היישובים.

שכבות VIII-IX: תקופת הברונזה התיכונה II (המחצית הראשונה של האלף השני לפנה"ס)

הממצאים שנחשפו בשכבות VIII-IX מעידים שהתל יושב בתקופת הברונזה התיכונה II לאחר פער ממושך. שרידי בנייה נחשפו בקצות שטח החפירות, משום שהחלק המרכזי היה גבוה יותר, והפעילות האינטנסיבית בתקופת הברזל II מחקה את שרידי ההתיישבות הזו כמעט כליל. בשכבה IX נבנתה לעיר חומה חדשה (חומה B), וממנה נחשף קטע באורך 10.30 מ'. חומה זו הוקמה מחוץ לקו של חומה A הקודמת וחתכה את גרם המדרגות של שכבה X. חומה B, שרוחבה היה 2.80–3.50 מ', הושתתה על מדרגות הסלע הטבעיות ונשתמרה בצדה הפנימי לגובה שני נדבכים. אף כי רוחבה של חומה B כמחצית מרוחב חומה A מתקופת הברונזה הקדומה III, הרי שהייתה מוצקה ועמידה יותר, משום שגם חלקה הפנימי נבנה בגושי אבן גדולים, עד 1.00 מ' אורך שהוצמדו זה לזה.

בשטח הצר שבין חומה B לחומה A נחשפו שרידים של שני מבנים שנבנו האחד על-גבי האחר. במבנה העליון נמצאו ממצאים רבים שסייעו לתארך את החומה לתקופת הברונזה התיכונה II. הממצאים כללו כלי חרס שלמים, חרפושיות, כלי עבודה מברונזה, חרוזים ותכשיטים עשויים כסף כגון טבעות של שרשרת, תליון דמוי סהר, שברי לוחיות עצם מעוטרות של קופסאות עץ וכן גושי אספלט (ביטומן) מים המלח.

חומה B שייכת למערכת הביצורים של העיר, וחלקים ממנה נשתמרו חשופים עד היום. במרחק 10 מ' מדרום-מערב לגבול החפירה מתנשא לגובה 2.00 מ' קטע של חומה המשולב בתוך קיר של טרסה מודרנית. על-פי מיקום קטע זה ביחס לחומה B יש לראות את חזיתו כפן החיצוני של חומה זו שלא נשתמר בחפירות. הוא מורכב משני נדבכים של אבני ענק רבועות ובלתי מהוקצעות, והגדולה שבהן – אורכה 2.00 מ'.

בדרום התל עומדת חומה מרשימה המכונה "הקיקלופית", המשולבת אף היא בטרסה חקלאית. חומה זו הייתה העילה לחפירות המשלחת האמריקאית סביבה. אופן בנייתה של החומה היה בנדבכים אופקיים של גושי אבן רבועים. בנדבך היסוד שהונח על הסלע נמצאו האבנים הגדולות ביותר, כ-1 X 2 מ'. האמונד סבר שמדובר בחומה שרוחבה 9.5 מ', אולם בחפירות שחודשו בידי עופר התברר שמידה זו היא רוחבו של מגדל פנימי ששולב בחומה. החומה הקיקלופית עצמה שנשמכה

למגדל זה הייתה ברוחב 3 מ' לערך, והיא נבנתה עם קדמות ונסגות. בחפירות האמונד ועופר לא נחשפו מבנים ורצפות שנשמכו אל חומה זו בצדה הפנימי ויכולים להעיד על זמן בנייתה. למרות זאת ייחסו אותה נכונה לתקופת הברונזה התיכונה. לא הרחק מהחומה הקיקלופית מצא עופר את לוח הטין היחיד במינו בכתב היתדות, בתוך מבנה בעל אופי ציבורי או ממלכתי. בניית ביצורים באבנים ענקיות מאפיינת רק את הערים המרכזיות בשדרת ההר: שכם, ירושלים וחברון, וכן את תל גזר. לתופעה זו יש קשר ברור בין זמינות חומר הגלם לבין היכולת לספק ולשנע אותו, על כן ברור מדוע הבנייה הקיקלופית נותרה נחלתן של ערים ספורות בלבד, ולא הפכה לסגנון בנייה מקובל בערים אחרות בחבל ההר. הבנייה הקיקלופית אינה רק הישג מרשים מבחינה טכנית, אלא היא מלמדת גם על מעמדם, כוחם הפוליטי ויכולתם הארגונית של שליטי ערים אלה. מאחר שאי אפשר להצביע על גורם חיצוני שאיים על בטחון תושבי הארץ בתקופת הברונזה התיכונה, מותר להניח שהצורך בהתבצרות כה מסיבית נבע מן היריבות הפנימית בין ערי הממלכה בכנען.

תקופת הברונזה המאוחרת

המשלחת האמריקאית חשפה בארבעה שטחים בתל שרידי בנייה וממצאים כגון חרפושית של רעמסס II, שיוחסו לתקופת הברונזה המאוחרת II. כמו כן חפרה המשלחת האמריקאית קבר שנמצא מדרום לחומת העיר ונשדד כנראה זמן מה לפני החפירות. תמוה על כן שעופר לא מצא בתפירותיו ממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת ושלל מכל וכל את קיומו של יישוב מתקופה זו. בחפירות רשות העתיקות נמצאו רק חרסים בודדים שיוחסו לתקופת הברונזה המאוחרת, אך ללא קשר לארכיטקטורה או לשכבת יישוב. ואולם, כ- 20 מ' ממערב לחפירות אלה ולחומת העיר (חומה B) נמצאה מערת קבורה נוספת מתקופת הברונזה המאוחרת II שנחשפה בשנת 1988 על-ידי יובל פלג ואייזנשדט, ובה ממצא עשיר שהכיל עשרות כלי חרס, בהם כלי יבוא מקפריסין ומיוון. קיומו של יישוב בתקופת הברונזה המאוחרת בתל חברון מוכח ללא ספק על-פי הממצאים שתוארכו למאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה לפנה"ס, אלא שלא תמיד בא הדבר לידי ביטוי בשכבת בנייה ברורה.

שכבה VII: תקופת הברזל I (תקופת ההתנחלות)

שכבה VII נפגעה יותר מכל שכבות היישוב האחרות שנחשפו בחפירה זו. קיומה בא לידי ביטוי בחרסים שנתערבבו בממצא הקרמי משכבות יישוב סמוכות, אך בעיקר בחרסים ובכלי חרס שלמים שנמצאו בממגורה תת-קרקעית ובשני בורות אשפה שנתגלו בהם קנקנים מטיפוס "שפת הצווארון" המאפיינים מאוד את התקופה. יש לציין שיישובים מתקופת ההתנחלות כגון בתל בית מירסים משכבה B ועזבת צרתה בשרון מצטיינים בריבוי ממגורות ומעידים על אופיים החקלאי. ההשתמרות של מתקנים תת-קרקעיים בשכבה VII כמו הממגורה ובורות האשפה מחזקת את ההשערה שמבני המגורים בתל חרון בשכבה זו נפגעו בפעולת פילוס מכוונת, ושרידיהם פורקו ושימשו כחומרי גלם לבנייה בשכבה VI.

שכבה VI: תקופת הברזל IIב'

שכבה VI הותירה את רישומה כמעט בכל שטח החפירה. בשכבה זו נחשפו חלקיהם של שלושה מבני מגורים המייצגים את היישוב שתוארך לתקופת הברזל IIב' (המאה השמינית לפנה"ס). לא נמצאו בחפירה זו שרידים אדריכליים אחרים או כל ממצאים שהם היכולים לגשר על הפער הכרונולוגי בין שכבה VI לשכבה VII מתקופת ברזל I. עם זאת קשה להעלות על הדעת שחברון לא הייתה מיושבת מראשית תקופת המלוכה ועד לסוף המאה השמינית לפנה"ס (ימי חזקיהו), וכפי שכבר הוסבר, מובנו של הפער קשור קרוב לוודאי ב"ניקיון יסודי" שעשו בוני שכבה VI.

במרכז שטח החפירות נחשפו חלקים גדולים של מבנה (12.70 X 9.30 מ'), והם אפשרו את השלמת תכניתו ובשלב מאוחר יותר אף את שחזורו ושימורו לדורות. זהו מבנה עמודים שתכניתו מבוססת על בית המגורים הישראלי הטיפוסי של תקופת הברזל, המוכר יותר כ"בית ארבעת המרחבים". הכניסה לבית לא נשתמרה, אך על-פי הקבלות לבתים מטיפוס זה דומה שהייתה במרכזו של הקיר הצפון-מזרחי. חיזוק להשערה זו היא החצר הקטורה שנבנתה בחזיתו וממנה נשתמר קטע של ריצוף. החדר המרכזי במבנה זה היה גם הגדול מכולם (3.50 X 7.70 מ'). תקרתו נתמכה על-ידי ארבעה זוגות של עמודים, שנבנו מחוליות של אבנים רבועות בלתי מהוקצעות. שלושה עמודים נשתמרו לגובה ארבע חוליות (1.40 מ') וקובעו במקומם כאשר התקרה קרסה אנכית. המפולת, שהתנשאה לגובה 1.50 מ', העידה על קיומה

של קומה שנייה. במבנה זה נמצאו עשרות כלי חרס, בהם יותר מ-40 כלים שלמים וממצאים אחרים תחת מפולות של פיח ואפר, עדות לחורבן בשריפה. שכבה VI מתאפיינת בתנופת בנייה חדשה שבאה לידי ביטוי בטיפול במדרון התל ובהכשרת שטחים לבנייה. פעולה זו הייתה אינטנסיבית והרסנית דיה כדי למחוק את כל שרידי המבנים שקדמו לשכבה זו בתקופות הברזל I-II ובתקופת הברונזה המאוחרת. תופעה זו מוכרת מחפירות של תלי ההר שנבנו על מדרגות סלע טבעיות, כמו למשל בעיר דוד, שבה בתי עיר מתקופת הברונזה המאוחרת לא נשתמרו ועקבותיהם נותרו רק בחרסים.

כמו כן, קשה להעלות על הדעת את חברון בשכבה VI כעיר ללא חומה, שכן כל ערי ממלכת יהודה שנחפרו עד כה היו בצורות. אי לכך מקובלת דעת חופרי חברון הקודמים, שהחומה הקיקלופית מתקופת הברונזה התיכונה הוסיפה לשמש עד לסוף תקופת הברזל. חברון מצטרפת לשורה ארוכה של אתרים בממלכת יהודה שחופריהם ייחסו את חורבנם לסנחריב. התיארוך של שכבה VI מבוסס בעיקרו על ההקבלה של כלי החרס של שכבה III בלכיש, שמקובל כיום לראותה כעיר הנצורה שכיבושה מתואר בתבליטי האבן בארמון סנחריב בנינוה. על-פי כתבי המלך האשור, הייתה לכיש אחת מתוך 46 ערים ביהודה שחרבו במסע מלחמה זה שנערך בשנת 701 לפנה"ס. מקור היסטורי זה מאמת את המקור המקראי שעל-פיו עלה סנחריב וצר על יהודה בשנתו הארבע-עשרה של המלך חזקיהו.³ שכבה III בלכיש משמשת עד היום כאתר מפתח ונקודת מוצא כרונולוגית לארץ יהודה ובכלל זה גם ידיות הקנקנים מטיפוס "למלך", שכמותן נמצאו בחפירות רשות העתיקות ובחפירות עופר. מעניין לציין שבכולן מופיע רק שם העיר "חברון". ייתכן והדבר מקרי בגלל מיעוט הטביעות בכלל, אך גם אם יתברר אחרת, יש משמעות לכך שאל העיר חברון הגיעו רק קנקנים נושאי שם עיר זו.

שכבה V: תקופת הברזל II ג'

שכבה V חתמה את ההתיישבות בחברון בתקופת ברזל ב'. בגלל סמיכותה לפני השטח במשך תקופה ארוכה, עד לחידוש היישוב בתל בתקופה ההלניסטית בשכבה IV, היא נפגעה קשה מסחף. שרידים של ארבעה חדרים השייכים למבנה אחד או שניים נמצאו במרכז שטח החפירה, ובקצה המזרחי נמצאו שרידים של מבנה נוסף.

³ מל"ב יח, יג; דה"ב לב, א.

בשטח שביניהם, שבו עמד בשכבה הקודמת "בית ארבעת המרחבים", לא פונו העיים והוא נותר ברובו כתלולית לא מבונה.

לא ברור מתי וכיצד התאוששה חברון מהחורבן שפקד את שכבה VI, אך היא נבנתה מחדש על-פי תכנית שונה. העיים של בניין ארבעת המרחבים מן השכבה הקודמת לא פונו, והמבנים החדשים של שכבה V הוקמו סביבו ונגסו אך מעט משוליו. תיארוך שכבה V נותר בעייתית, משום שהממצא הקרמי בה היה דל. על-פי כמה מן המקבילות הקרמיות, שכבה זו היא בת זמנם של היישובים כמו תל בטש, עין גדי ורמת רחל, שהתקיימו במאה השביעית לפנה"ס ועד חורבן ממלכת יהודה על-ידי הבבלים בשנת 587 לפנה"ס. הממצאים מכלל החפירות שנערכו עד כה בתל חברון מעידים על התיישבות רציפה בכל תקופות הברזל, החל מתקופת ההתנחלות וכלה בחורבן הבית הראשון, גם אם הדבר לא בא תמיד לידי ביטוי בממצא אדריכלי.

שכבות III-IV: התקופה ההלניסטית וימי בית שני

שרידי הבנייה משכבה IV נמצאו בצד המערבי של החפירה ובשטח מוגבל. במקום זה נחשף חלק ממבנה מגורים במצב השתמרות גרוע, ותכניתו לא הובררה. המבנה ותכולתו נפגעו בשל פעילות בנייה מאוחרת ומחדירת הקברים משכבה I. צדו הצפוני של המבנה הוקם על-גבי המשטח שנותר משרידי הביצורים מתקופת הב"ק III, וכנראה לא חרג מעבר לקו החיצוני של חומה A צפונה בגלל הנחיתה הטופוגרפית התלולה. בצפון-מזרח נתמך השטח שעליו עמד המבנה בקיר מסיבי באורך 8.50 מ' ובו חדר אחד שנשתמר בשלמותו. שני רבדים של כלי חרס נמצאו בחדר זה ומעידים שהייתה מעליו קומה נוספת.

שרידי בנייה המיוחסים לשכבה III היו דלים עוד יותר ונמצאו משולבים במבנה מהשכבה הקודמת. הדבר מלמד על המשך ההתיישבות באתר בימי הבית השני, וניתן להסיק מכך שחורבן היישוב ההלניסטי של שכבה IV לא היה טוטלי, וכי חלק מן המבנים שוקמו ושופצו, אולי על-ידי אותה האוכלוסייה שלא נטשה את היישוב. את חורבן היישוב ההלניסטי אפשר לייחס לאחד משני אירועים היסטוריים הקשורים לחברון. המקור הראשון הוא במקבים א' (ה': ס"ה) המציין אירוע משנת 164 לפנה"ס לערך, ובו יהודה המכבי ואחיו נלחמו באדומים, היכו את חברון ואת הכפרים שסביבה, הרסו את מבצריה ושרפו מגדליה. המקור השני הוא יוסף בן

מתתיהו המתאר את כיבוש דרום יהודה על-ידי יוחנן הורקנוס I בשנים 111–112 לפנה"ס, ואת גיורם בכוח של תושביה האדומים.⁴ הרס המגדלים והמצודות בחברון ובסביבותיה בימי יהודה המקבי היה פעולה מלחמתית שאין לפרשה כמסע כיבושים של אדומיאה. האדומים שהיוו את רוב האוכלוסייה בין בית צור לבאר שבע המשיכו להתקיים עוד שנים רבות כישות עצמאית ולהוות איום מתמיד על יהודה, עד להכנעתם ולגיורם על-ידי יוחנן הורקנוס I. במסע מלחמה זה כנגד האדומים סופחה אדומיאה ליהודה בשנת 125 לפנה"ס, וכמה שנים לאחר מכן נהרסה גם בירתם מרשה. הממצא הקרמי משכבה IV שנמצא בתל זהה למכלול העשיר והמתוארך משכבת החורבן של מרשה, ומהווה את המקור הטוב ביותר להקבלה. דומה שחורבן שכבה IV בחברון קשור לאירועים היסטוריים אלה מימי יוחנן הורקנוס I, ששם קץ לשליטה האדומית בחבלי ההר, השפלה והנגב. על-פי דעה אחרת, פרט ליישובים ההלניסטיים מרשה ואדוריים, אדומיאה לא נכבשה אלא סופחה ליהודה על-ידי יוחנן הורקנוס I, מאחר שתושביה הכפריים חברו ליהודים מרצון ועל כן גם לא גוירו בכוח. עדות לקיומו של יישוב בתל בתקופה ההלניסטית נמצאה גם בחפירות האמונד ובחפירות עופר. אפשר להסיק מכך שבתקופה זו התקיים היישוב על-פני כל שטח התל ואף חרג מגבולותיו. עופר סבר ששטח התל היה רק פרבר מחוץ לעיר ההלניסטית, אלא שלהשערתו לא נמצאו כל ראיות ארכיאולוגיות, מאחר שהוא לא מסביר היכן הייתה העיר עצמה. יש להניח שחברון בתקופה ההלניסטית הייתה כפר אדומי גדול שהתקיים בעיקר על התל המקראי, ושהיו בו אולי אמצעי הגנה מוגבלים כמו מבנה מבוצר, מצודה או מגדל.

ממצא קטן שיוחס לשכבה III הכיל שברי גוף של כלי אבן וכן כלי חרס שרובם "הרודיאניים" וייצורם נמשך עד למרד הגדול ולחורבן הבית השני בשנת 70 לספה"נ. יחד עם קרמיקה זו נמצאו גם חרסים הלניסטיים מאוחרים האופייניים למאה הראשונה לפנה"ס. עדות זו מאפשרת לקבוע את משך קיומה של שכבה III מן המאה הראשונה לפנה"ס ועד לחורבן הבית השני.

תושבי חברון המתייחסים לשכבה זו היו כנראה יהודים מצאצאי האדומים שגוירו בסוף המאה השנייה לפנה"ס על-ידי יוחנן הורקנוס I. קביעה זו מסתמכת על הממצא הקרמי ההומוגני המאפיין את כל היישובים היהודיים בארץ יהודה, אך

⁴ קדמוניות היהודים י"ג 257–258.

בעיקר על כלי האבן הייחודיים שהייתה להם דרישה רק בקרב האוכלוסייה היהודית ביהודה ובגליל. הממצא הארכיטקטוני המועט אינו מאפשר לקבוע כיצד חרבה בשכבה III, ואולם על-פי המקורות, בימי המרד הגדול ברומאים כבש את חברון קריאליוס שהיה אחד ממפקדיו של אספסיאנוס, הרג את תושביה בחרב והעלה אותה באש.⁵

שכבה II: התקופה הביזנטית

בשכבה II שחתמה את ההתיישבות בתל חברון נחשפה גת משוכללת בעלת אופי תעשייתי. ארבעת השלבים שאובחנו בה מעידים על החשיבות שייחסו להפקת יין במתקן זה ועל היותה בשימוש בתקופה הביזנטית במשך שנים רבות. דומה כי השטח שנחפר היה בתקופה הביזנטית פתוח, כנראה של טרסות חקלאיות. מסקנה זו נובעת מתוצאות החפירות שבהן לא נמצאה בנייה נוספת זולת הגת. כך גם היה בחפירות האמונד הסמוכות שבהן מצא רק בור מים, וזאת לעומת שטח חפירות במורד התל המזרחי שבו חשף שני שלבים של בנייה צפופה מהתקופה הביזנטית המאוחרת. ייתכן שבתקופה הביזנטית עמד בפסגת התל מנזר, במקום שבו מצוי כיום דיר אל ארבעין (קבר רות וישי) ובחצר הגדולה שסביב למנזר זה היו מספר מתקנים, שאליהם הייתה שייכת גם הגת.

ספרות נבחרת

Anbar M. and Na'aman N. 1986-1987. An Account Tablet of Sheep from Ancient Hebron. *Tel Aviv* 13-14:3-12.

Chadwick J.R. 1992. *The Archaeology of Biblical Hebron in the Bronze and Iron Ages: an Examination of the Discoveries of the American Expedition to Hebron*. Ph.D.diss. University of Utah.

Chadwick J.R. 2005. Discovering Hebron, *Biblical Archaeology Review* 31/5: 24-33.

Hammond P. 1966a. American Expedition to Hebron. *Preliminary Reports: 1963-1966*.

Hammond P. 1966b. Hebron. *Revue Biblique* 73:566-569.

⁵ מלחמות היהודים ד':554.

Hammond P. 1968. Hebron. *Revue Biblique* 75:253-258.

Kasher A. 1988. *Jews, Idumaeans and Ancient Arabs*. Tubingen

Kempinski A. 1992b. Fortifications, Public Buildings, and Town-Planning in the Early Bronze Age. In A. Kempinski and R. Reich eds. *The Architecture of Ancient Israel from the Prehistoric to the Persian periods*. Jerusalem. Pp.68-80.

Mader E. 1957. *Mambre, Die Ergebnisse der Ausgrabungen um Heiligern Bezirk Ramat el-Halil in Sudepalestina 1926-1928*. Freiburg im Breisgaw.

Mazar A.1981. Giloh: An Early Israelite Settlement Site near Jerusalem, *IEJ* 31:1-36.

Miroschedji de P. 1990. The Early Bronze Age Fortifications at Tel Yarmut. *EI* 21:48*-61*.

Miroschedji de, P. 2000. An Early Bronze Age III Pottery Sequence for Southern Israel. In G. Philip and D. Braid. eds. *Ceramic Change in the Early Bronze Age of the Southern Levant*, (Levantine Archaeology No.2). Sheffield. Pp. 315- 345.

Ofer A. 1987-1988. Tell Rumeideh (Hebron) – 1986. *ESI* Vol. 6: 92-93.

Ofer A. 1993b. Hebron. *NEAEHL*: 606-609.

Ofer A. 1993a. The Highland of Judah During the Biblical Period. Ph.D. diss. submitted to the senate of Tel Aviv University. (Hebrew).

Peleg Y. and Eisenstadt I. 2004. A Late Bronze Age Tomb at Hebron (Tell Rumeideh). In H. Hizmi and A. De-Groot eds. *Burials Caves and Sites in Judea and Samaria from the Bronze and Iron Ages* (JPS (Judea and Samaria Publications 4). Jerusalem. Pp.231-259.

Rappaport U. 2004. *The first Book of Maccabees, Introduction, Hebrew Translation and other Commentary*. Jerusalem.

Reich R. 2011. *Excavating the City of David, Where Jerusalem's History Began*. Jerusalem.

Sauvair H. 1876. *Histoire de Jerusalem et d'Hebron, Fragment de la Chronique de Moudjir ed-Dyn*. Paris.

Shiloh Y. 1973. The Four Room House – The Israelite Type-House? *EI* 11: 277-285. (Hebrwe). 32*(English Summary).

Ussishkin D. 2004. *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*. Chadwick J.R. 1992. *The Archaeology of Biblical Hebron in the Bronze and Iron Ages: an Examination of the Discoveries of the American Expedition to Hebron*. Ph.D.diss. University of Utah.

Zimhoni O. 2004. The Pottery of Levels III and II. In D. Ussishkin. *The Renewed Archaeological Excavations at Lachish (1973-1994)*, Vol. IV. Tel Aviv. Pp. 1789-1899.